

University of Groningen

Een atheïstische lijdensweg naar een vruchtbare hoogvlakte.

Smits, Boudewijn

Published in:
Tijdschrift voor Biografie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Early version, also known as pre-print

Publication date:
2014

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Smits, B. (2014). Een atheïstische lijdensweg naar een vruchtbare hoogvlakte. Het keerpunt in het leven van Loe de Jong. *Tijdschrift voor Biografie*, 3(1), 29.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Een atheïstische lijdensweg naar een vruchtbare hoogvlakte

Het keerpunt in het leven van Loe de Jong

Boudewijn Smits

Loe de Jong (1914-2005) ontkwam op 14 mei 1940 naar Londen, terwijl vrijwel zijn gehele familie die in bezet Nederland achterbleef, zou worden omgebracht bij de Jodenvervolging. Toch bestempelde De Jong niet zijn geslaagde vluchtpoging als het keerpunt in zijn leven. Veeleer zag hij de psychoanalyse die hij in de beginjaren vijftig onderging, als een cruciaal scharnierpunt. Dankzij die psychoanalyse kon hij, zoals hij zegt in zijn autobiografie, zijn ziel en zaligheid leggen in een levenswerk, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Moet De Jongs biograaf dit door de gebiografeerde benoemde keerpunt dezelfde zwaarte geven?

Is er een cruciale wending geweest in het leven van Loe de Jong? Ja, al was er geen sprake van een moment, maar van een rijpend bewustwordingsproces. Van iemand die zijn leven lang overtuigd atheïst is geweest, behoeft geen keerpunt te worden verwacht in de vorm van een bekeringsverhaal. De Jong is geen inzicht gewaargeworden om een hogere roeping uit te dragen. Zijn 'aangeboren scepticisme' maakte hem ongevoelig voor elk gevoel van religiositeit.¹ Zijn Joodse ouders waren geloofsafvalligen. Hij had in zijn jeugd weinig op met Jidischkat, het restant aan Joodse gewoonten

en tradities dat als 'eigen' werd ervaren. Thuis betekende 'Joodse godsdienst [...]' niets voor ons', herinnerde hij zich.² Toen De Jong op negentigjarige leeftijd op zijn sterfbed werd gevraagd naar de zin van het bestaan, hief hij zijn armen vragenderwijs ten hemel om vervolgens een afwerend gebaar te maken, terwijl hij 'quatsch' uitriep. Hij was er de man niet naar om zich aan existentiële bespiegelingen te wijden. Hij verstond wel degelijk de kunst om gevoelige thema's in afgewogen bewoordingen te bespreken, maar dat deed hij alleen op schrift voor bijvoorbeeld een herden-

kingsrede. In gesprekken – ook in besloten familie- en vriendenkring – deed De Jong er het zwijgen toe.

26 april 1988, dr. L. de Jong presenteert het slotdeel van zijn levenswerk. (Foto: Beeldarchief NIOD)

Hoe anders dan deze geheven armen die overvloedig in een afwerende beweging is het profane gebaar dat hij maakte op zijn persconferentie van 28 april 1988. Die dag presenteerde hij het slotdeel van zijn zevenentwintig boekdelen tellende serie die hij met beide armen omvat. Dit iconische beeld van de trotse auteur van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1969-1988; verder genoemd *Het Koninkrijk*) staat de nog levende, volledig vergrijsde oorlogsgeneratie in het geheugen gegrift en wordt ook gekend door de vergrijzende, eerste naoorlogse generatie, die zich De Jong herinnert van zijn publieke optredens in jaren zestig, zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Zijn levenswerk over de Duitse bezetting is met 16.600 bladzijden zonder twijfel het meest omvangrijke wetenschappelijk werk dat door een enkele auteur is geschreven. Toen het eerste deel verscheen had De Jong zijn Nederlandse

publiek al drie decennia via de media geïnformeerd over de periode 1940-'45. In de oorlog verwierf hij faam als presentator van Radio Oranje. Zijn televisiedocumentaire *De Bezetting* (1960-1965), een *ceremonial broadcast* waarin hij vijf jaar lang elk kwartaal een hoogte- of dieptepunt uit de oorlogstijd besprak, was legendarisch.

Keerpunt

De vraag naar een keerpunt in het leven van een historicus die zijn in een halve eeuw tot stand gebrachte oeuvre uitsluitend aan de Tweede Wereldoorlog heeft gewijd, is legitiem. Zijn meest levensbepalende ervaring was zijn geslaagde vlucht op 14 mei 1940. Die dag ontkwam hij samen met zijn zeven maanden zwangere echtgenote Liesbeth Cost Budde ternauwernood uit IJmuiden, luttele uren na de capitulatie. Het was 'puur toeval en geluk' geweest dat ze op die laatste oorlogsdag tot de krap duizend gelukkigen behoorden die over zee waren ontkomen, schreef zijn vrouw na aankomst in Engeland.³ Dat Loe daadwerkelijk aan een wisse dood was ontsnapt – zijn vrouw was niet-Joods –, begon werkelijk tot hem door te dringen toen hij medio 1943 per brief van het Rode Kruis werd geïnformeerd dat zijn ouders en dertienjarige zusje naar het Oosten waren gedeporteerd. Dat hem dit noodlot bespaard is gebleven, heeft De Jong nooit religieus ervaren of geduid, al had hij een calvinistische levensstijl. Hij was doordrongen van een diep schuld- en verantwoordelijkheidsbesef en zijn werklust was welhaast spreekwoordelijk.

Na de oorlog wist De Jong zeker dat vrijwel zijn gehele familie was uitgemoord. In

Het Nederlandse vrachtschip 'Friso' – op deze foto gepavoiseerd –, waarmee Loe en Liesbeth de Jong op 14 mei 1940 vanuit IJmuiden ontkwamen. (Foto: NIOD Archief De Jong, inv.nr. 26)

Londen had hij al vernomen dat de twee in de oorlog geboren kinderen van zijn tweelingbroer, Abel en Daan, hun onderduik hadden overleefd. Hun moeder, Loe's schoonzuster Liesbeth de Jong-van Male, was in Auschwitz vergast. Loe's tweelingbroer Sally had dit concentratiekamp als arts overleefd, maar was kort voor de bevrijding omgekomen in een van de vele arbeidskampen in de Harz.

In september 1967 herdacht De Jong in zijn inaugurele rede als buitengewoon hoogleraar aan de Economische Hogeschool in Rotterdam dat zijn tweelingbroer de systematische uitroeiing van het Jodendom had vermoed, maar niet had kunnen geloven. 'Ach – ook hij, zelfs hij, zag de waarheid nog niet. [...] Auschwitz binnengevoerd zijnde, wist hij luttele maanden later beter. Rijke menselijke en wetenschappelijke beloften zijn met hem, als met zovelen het geval was, in de lente van '45 ergens in midden-Duitsland in een onbekend graf gedaald.' Twee jaar eerder had De Jong ervoor gezorgd dat het beroemde werk van Jacques Presser uit 1965, *Ondergang. De vervolging*

en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945, zoals de titel voluit luidt, met toestemming van de auteur dezelfde hoofdtitel kreeg als het geheime rapport dat Sally in het voorjaar van 1943 had geschreven over het doorgangskamp Westerbork. Het was naar Londen gesmokkeld waar Loe het onder ogen had gekregen zonder te weten dat zijn tweelingbroer de anonieme afzender was geweest.⁴

Deze gebeurtenissen illustreren hoe nauw De Jongs omvangrijke oeuvre met de Holocaust is verweven. Het is echter niet zijn geslaagde vlucht van 14 mei 1940, maar zijn psychoanalyse die hij als 'keerpunt' in zijn leven heeft bestempeld.⁵ Over zijn behandeling is slechts bekend wat De Jong er zelf over heeft gezegd in interviews en wat hij erover kwijt wilde in zijn autobiografie. Duiding van deze uitspraken die hij welbewust voor een groot publiek deed en van zijn zelfbeeld dat oprijst uit zijn egodocumenten is heikel, maar er kan uit worden afgeleid dat hij dankzij zijn psychoanalyse een oplossingsrichting vond om de rouw over zijn vermoorde familie te kunnen hanteren.

Psychoanalyse

Het echtpaar De Jong behoorde tot de progressieve grootstedelijke intellectuele elite die overtuigd was van de heilzame genezingskracht.⁶ De psychoanalyse werd begin jaren vijftig beschouwd als een betrekkelijk jonge tak van wetenschap, die de neurotische mens van zijn psychische nood kan verlossen. De analysant ontwikkelde tijdens de behandeling zelfkennis door een bewustwordingsproces dat op gang komt door zijn gedachtstroom van associaties

vrijelijk uit te spreken in combinatie met de schaarse duidingen van de analyticus. Het neurotisch gedrag van de patiënt verdween als hij de greep op zijn leven had hervonden.

De verwachtingen waren hooggespannen, maar de aanleiding – hun huwelijks crisis – was minder verheven. Begin 1950 vertelde zijn vrouw dat ze er grote moeite mee had dat hij nooit over zijn gevoelsleven sprak. Zij was tot de slotsom gekomen dat hun huwelijk alleen te redden was als Loe in psychoanalyse ging. Deed hij dit niet, dan wilde ze scheiden. De Jong wilde zijn gezin met vier opgroeiende kinderen onder geen beding opbreken. Hij wist ook dat zijn emoties waren geblokkeerd. Hij stelde een grote eer in zijn werk, maar voelde dat hij ‘innerlijk niet’ deugde.⁷ De Jong noemde zichzelf een ‘angstige, vrij benepen man’ die zijn gevoelens van eenzaamheid altijd verborgen had gehouden. ‘Ik sprak nooit. Ik zei nooit iets dat erop aan kwam.’ In zijn vriendschappen gedroeg hij zich ‘al te geforceerd zelfverzekerd, [dat was] allemaal camouflage’.⁸

Met de datum van zijn eerste therapie sessie in zicht, verloor hij zich in een buitenechtelijk liefdesavontuur met een jongere vrouw op het Instituut voor Oorlogsdocumentatie, waar hij chef was. Schuld bewust biechtte hij zijn vrouw de inmiddels verbroken affaire op. Eenmaal met de psychotherapie begonnen, verklaarde hij zijn kortstondige echtelijke ontrouw als vlucht voor deze behandeling, waar hij tegenop had gezien.⁹

De Jong begon zijn gesprekken op de divan op 24 april 1950 – ongetwijfeld niet toevallig op zijn 36ste verjaardag, tegenwoordig zouden we het wellicht een mid-

lifecrisis noemen – en zijn laatste gesprek was eind juli 1952. Zijn klassieke freudiaanse psychoanalyse bestond uit sessies van drie kwartier, vijf dagen per week. De Jong heeft dus in twee jaar en drie maanden zo’n 450 therapie sessies gehad. Hij had de naar zijn mening ‘juiste behandeling’ nog een tijd willen voortzetten, maar zijn analyticus wilde afronden.¹⁰

Loe de Jong bezocht dr. Herman G. van der Waals, die eind jaren veertig tot de coryfeeën in de psychoanalytische wereld behoorde. De Jongs psychiater ging onvoorwaardelijk voor het ‘goud van de analyse’, zoals Freud zijn behandelwijze aanprees. Van der Waals adoorde de grondlegger van de psychoanalyse, die werkte ‘vanuit het besef van de diepe verankering van de neurose in de persoonlijkheid’.¹¹ In het destijds veelvuldig gebruikte handboek in zijn vakgebied schreef hij: ‘Over het moderne neurose begrip zijn verdienstelijke bijdragen van anderen verschenen, doch Freuds naam op dit gebied stelt alle andere in de schaduw.’ Van der Waals meende dat sommige fundamentele hypothesen van Freud ‘door de ervaring zo overvloedig bevestigd [waren] dat zij nauwelijks meer hypothesen genoemd kunnen worden’.¹² In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw overstemde een kritiekloos enthousiasme over deze wetenschappelijke aanpak een betrouwbare meting volgens de eisen van de empirische wetenschap.

De Jong absorbeerde de ‘verstandige opmerkingen’ van zijn analyticus gretig en duidde zijn diagnose in de freudiaanse terminologie. Hij zag in dat hij aan een teveel aan kinderlijke angstgevoelens leed, in gezagsverhoudingen fluctueerde zijn gedrag tussen opstandigheid en onderdanigheid

en zijn zelfoverschatting en eerzucht waren groot. Zijn 'psychotrauma', een in die tijd gangbare term voor dit soort psychisch letsel, was ontstaan door zijn verdrongen jeugdervaringen en seksuele driftleven. De Jong betwijfelde of hij wel werkelijk had gehouden van zijn ouders, broer en zusje. Hij beschouwde zichzelf 'een zware neuroticus: een patiënt met ernstige moeilijkheden en met weinig zelfinzicht'.¹³

De eerste maanden van zijn behandeling waren 'een uitermate pijnlijk proces' geweest, die hij ervoer als 'een volkomen kapot gaan van de persoonlijkheid' om daarna – geheel volgens de behandelingsconventie – weer 'op te rijzen aan de hand van nieuwe inzichten die geopenbaard zijn'.¹⁴ Hij leerde 'alle zogenaamde oplossingen' die hij zich in zijn leven eigen had gemaakt, te doorzien als schijnoplossingen. 'Schil na schil werd afgepeld van mijn persoonlijkheid'; er 'bleef niet veel van mij over', behalve een diepe verering voor Van der Waals die 'als een vader voor mij' was. Zijn zenuwarts deed de dysfunctionele overdracht – de projectie van almacht door de analysant op de analyticus – teniet door

De laatst bekende foto van het voltallige gezin- De Jong: vader Godfried, Loe, Sally, hun zestien jaar jongere zusje Jeanette en moeder Betsy. (Foto: NIOD Archief De Jong, inv.nr. 25)

systematische afwijzing van elk contact buiten de therapeutische ontmoetingen, zoals de klassieke psychoanalyse voorschrijft.¹⁵

Uit de schaarse en subjectieve bronnen is niet op te maken dat De Jong zijn neurotische symptomen terugvoert op zijn oorlogsleed over zijn vermoorde familieleden. Wel blijkt dat hij zijn verdriet hierover tijdens zijn behandeling deels kon toelaten. Hij dorst zich hun van pijn verkrampte geelaat voor te stellen in hun ademnood bij de vergassing. 'Als een verlossing kwamen zij, de tranen'.¹⁶ Deze verlichting van zijn rouw lijkt echter niet lang te hebben geduurd. De Jong maakte zich ook geen illusies dat dit pijnlijk en onrechtvaardig gemis te genezen zou zijn. Al aan het eind van de oorlog had hij zijn schoonouders vanuit Londen bericht 'dat ik door de ervaringen en gevoelens heen moet, en hoewel het een zwarte schaduw werpt over de rest van mijn leven, heb ik ook het vertrouwen dat het me niet knakken zal, maar dat ik er bovenuit zal komen, zal moeten komen, juist ter wille van de nagedachtenis van allen die weg zijn'.¹⁷ Hij schreef dit op 18 september 1944, toen Zuid-Nederland was bevrijd. Mogelijk vermeldde hij de tekst van deze brief in zijn autobiografie omdat het geïnterpreteerd zou kunnen worden als het motto van zijn latere levenswerk. De overlevingsschuld – schuldloze schuld – zat ingebakken in zijn overlevingsstrategie. Zoals hij schreef over zijn leermeester Jacques Presser, zo is ook De Jong zelf het verlies van zijn familie 'nimmer te boven gekomen'.¹⁸ Hij was niet bij machte te onderkennen dat ook hijzelf kampte met *survivors guilt*.

Uit De Jongs terugblik op zijn psychoanalyse blijkt dat hij niet de onderkenning van zijn ontroostbaar verdriet als de belangrij-

ste uitkomst beschouwde, maar het feit dat hij zijn diepe verlangen naar academische erkenning had onderdrukt. Achter zijn gestolde rouw over zijn omgebrachte familie, school zijn sluimerende ambitie om te promoveren. Die werd manifest nadat zijn analyticus hem vroeg waarom hij niet was gepromoveerd en vervolgens louter had gezwegen. Zijn patiënt had aanvankelijk omstandig uitgelegd dat drukte hem ervan had weerhouden, maar na enkele maanden doorbrak hij zijn hardnekkige weerstanden. Hij zag in dat zijn 'eerzucht' hem ervan had weerhouden. De Jong had 'onmiddellijk succes' gezocht om te kunnen gloriëren en fel 'begeerd applaus' te mogen ontvangen. Wetenschappelijk onderzoek vereiste daarentegen dat hij zich enkele jaren in anonimiteit geconcentreerd in een onderwerp diende te verdiepen. Eind 1950 nam hij – gelegen op de divan van zijn psychiater – alsnog deze beslissing. Hij koos een onderwerp waarvoor hij tot in detail moest achterhalen wat er in de oorlog was gebeurd.¹⁹ Wat hij op dat moment niet vermoedde, maar mogelijk wel heeft gehoopt, was dat dit levenspad hem nog veel grotere successen zou bezorgen dan hij tot nu toe had behaald.

Hij verrichtte zijn dissertatieonderzoek tussen zijn drukke werkzaamheden door. De benodigde buitenlandse archieven raadpleegde hij op zijn veelvuldige dienstreizen. Het kostte hem slechts een half jaar om zijn manuscript in de avonduren te schrijven en op 10 november 1953 promoveerde hij cum laude aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn belangrijkste bevinding was dat er van een 'Duitse Vijfde Colonne', die de inval op 10 mei 1940 samen met collaborerende Nederlanders zou hebben voorbe-

reid, geen sprake was geweest. Die conclusie gold niet alleen voor Nederland, maar wereldwijd. Zelfs in Zuid-Amerika had die irreële angst om zich heen gegrepen. Zijn conclusie was voorpaginanieuws in de landelijke pers. Kranten drukten paginalange samenvattingen af, met smeulende anekdotes over het hardnekkige fenomeen dat in de herinnering van tijdgenoten tot groteske vormen was uitgegroeid. De Jong had zijn professionele levensbestemming als wetenschappelijk onderzoeker gevonden.

10 november 1953, De Jong verdedigt zijn dissertatie aan de UvA. (Foto: NIOD Archief De Jong, inv.nr. 24)

Effect

Niemand, behalve zijn vrouw en enkele ingewijden, had van zijn medische behandeling geweten. Zijn directe collega's onderonden dat hun chef zich in de loop van 1951 nog zelfverzekerder was gaan gedragen dan ze al gewend waren. Loe de Jong, die altijd al had uitgeblonden in zelfbeheersing en discipline, overwon zijn persoonlijke crisis zonder dat zijn werklust eronder had geleden. De chef van Oorlogsdocu-

mentatie was een man van de klok die de agenda bepaalde. Onzekerheden zette hij om in onverschrokken gedrag. Niemand was bij machte De Jong een eenmaal ingenomen standpunt uit zijn hoofd te praten. Elk debat in zijn vakgebied was een thuiswedstrijd.

Zijn wetenschappelijke loopbaan en oeuvre kwamen geheel in dienst van de bestudering van de Tweede Wereldoorlog te staan. Twee jaar na afronding van zijn psychoanalyse en een half jaar na zijn promotie kreeg De Jong de taak toegewezen die hij tot zijn levenswerk maakte. 'Zonder die analyse was ik [...] nooit gepromoveerd en zonder die promotie had het directorium zich geen moeite gegeven voor mij de[ze] opdracht [...] in de wacht te slepen', schreef hij in 1996 in het tweede deel van zijn autobiografie. 'Dat resulteerde in vijfendertig jaar werk', een levensvervulling die hij anders niet had kunnen opbrengen.²⁰ De diepe rouw over zijn verloren familie bleef. Om het in jongiaanse (zeker niet jungiaanse!) fraseologie te zeggen: hij leerde in zijn psychoanalyse 'de realiteit van het leven te aanvaarden'.²¹ Hij had zijn hartzeer gekanaliseerd zonder hoop dat werkelijke troost mogelijk was. Zijn leven lang werd hij sporadisch op onverwachte momenten overvallen door een huilbui. Hij floreerde in zijn werk, maar het dagelijks leven kon ook een lijdensweg zijn.

Sinds Jo Cals in april 1955 als minister van Onderwijs de beslissing van het bestuur van Oorlogsdocumentatie bekrachtigde dat De Jong het samenvattend Geschiedwerk over de bezettingstijd zou schrijven, kwam er rechtlijnige continuïteit in zijn leven. De affaire-Aantjes in november 1978 en – persoonlijk veel ingrijpender –

het overlijden van zijn vrouw in februari 1980, onderbraken zijn schrijfproces aan *Het Koninkrijk* hoogstens een paar weken. Het intellectueel artistiek scheppingsproces dat tot zijn magnum opus leidde, voltrok zich op een vruchtbare hoogvlakte. De Jong ontplooipte in deze zelf gecreëerde autonomie een adembenemende productiviteit. Niets en niemand stond hem in de weg bij zijn missie om de geschiedenis van de bezettingsperiode bekend te maken voor het grote publiek.

De auteur drukte een hoogstpersoonlijk stempel op zijn wetenschappelijk werk, waardoor *Het Koninkrijk* in de meest letterlijke betekenis van het woord zijn levenswerk is geworden. Hij onderzocht het moorddadige nationaalsocialistische bewind niet vanuit nieuwsgierigheid, maar hij werd gedreven door een heftige verontwaardiging over de flagrante onrechtvaardigheid. De auteur is niet rancuneus en heeft de voormalige vijand het aangedane onrecht en leed niet willen inwrijven. Hij schreef vanuit de onverzettelijke grondhouding dat het rabiate antisemitische nationaalsocialisme in Nederland in de volle omvang geopenbaard en gekend dient te worden. Het maakt De Jong – ondanks de zelfbeheersing die hij zich had aangeleerd om zijn gevoelens te beteugelen – tot een emotioneel historicus. Deze levenshouding komt tot uiting in zijn nadrukkelijk politiek-morele benadering van de bezettingsperiode – dit wordt het goed-foutstramen genoemd –, zijn onvoorwaardelijke trouw aan de uitgangspunten die hij in de jaren veertig had uitgedacht, zijn weigering om kritiek te verwerken die wel degelijk reëel was, zijn welhaast obsessieve werkwijze en de immense omvang van zijn levenswerk.

Compositie

De hamvraag is hoe De Jongs keerpunt de compositie van mijn biografie heeft bepaald. Het door hem ervaren kantelpunt in zijn leven is geen uitgangspunt bij de opzet geweest. Die is ingegeven door zijn maatschappelijke verdienste als chroniqueur van de bezetting. De centrale vraagstelling luidt waarom De Jong in de tweede helft van de vorige eeuw zo'n prominente invloed heeft kunnen uitoefenen op de nationale beeldvorming over de bezettingsperiode in de Nederlandse media en historiografie. De beantwoording van deze vraag dient een generiek belang.

Mijn aandacht gaat vooral uit naar De Jong in zijn hoedanigheid van mediafiguur, historicus en organisator-manager. Ruwweg eentiende van mijn biografie is gericht op *De Bezetting* en eenderde deel gaat over *Het Koninkrijk*. Deze hoofdstukken hadden echter niet geschreven kunnen worden zonder de auteur eerst als persoon te leren kennen. De Jongs keerpunt, althans de ingrediënten ervan, worden belicht als de biografie tot op eenderde is gevorderd. Deze door de oorlogservaringen gelouterde jonge De Jong met zijn eigengereide gedrag is wellicht interessanter dan de oudere De Jong die de opdracht voor *Het Koninkrijk* op veertigjarige leeftijd verwierf en systematisch uitvoerde. Sindsdien is zijn geschiedvisie niet meer geëvolueerd, hoogstens op deelonderwerpen her en der nader uitgekristalliseerd. Zijn gedisciplineerde werkstijl en onpeilbaar groot verdriet bleven hetzelfde.

De heikele vraag of een door de gebiografeerde benoemd keerpunt ook werkelijk een overtuigende verklaring biedt voor zijn levensloop, kan een biograaf aan de hand

van bronnen onderbouwen en nuanceren, of hij kan proberen dit subjectieve zelfbeeld te ontkrachten. De Jongs psychoanalyse is onmiskenbaar van belang geweest, maar ik heb het effect van zijn behandeling gerelativeerd en zijn voortdurende rouw sterker benadrukt.

Opvallend is dat De Jong over het resultaat van zijn genezingsproces zonder nadere uitleg nog slechts opmerkt dat zijn huwelijk zonder de psychoanalyse zou zijn mislukt.²² Die terughoudendheid over zijn intieme leven is uit privacyoverwegingen alleszins begrijpelijk, maar illustreert tevens dat zijn openhartigheid selectief is geweest. Keer op keer benadrukte hij dat zijn behandeling was geculmineerd in zijn levenswerk, terwijl hij onbesproken liet dat hij daarna geen spraakzamer mens was geworden die zijn gevoelens kon verwoorden. Er lijkt sprake van een klassiek patroon. Zijn vrouw had zich een spraakzamer echtgenoot gewenst, maar het ging haar man bovenal om zijn levenswerk.

De eenzijdige aandacht die hij in de reconstructie van zijn psychoanalyse richtte op *Het Koninkrijk*, blijkt ook uit het gegeven dat hij zijn sublimatiethese in de jaren zeventig veelvuldig in de media heeft uitgevent. Freud noemt sublimering het proces waarin het 'lustprincipe van het Es' zich louter bij uitzonderlijk begaafde mensen manifesteert in een uitzonderlijke 'schepingsdrang van het Superego'. Ik heb niet goed kunnen pijlen of De Jong toen werkelijk nog geloofde in deze goeddeels achterhaalde letterlijke freudiaanse uitleg die hij zich twintig jaar eerder eigen had gemaakt in zijn psychoanalyse. Wel is duidelijk dat zijn duiding dat hij zijn persoonlijk leed over het verlies van zijn vermoorde familie

compenseerde door zijn ziel en zaligheid in zijn levenswerk te leggen, in die tijd onmiskenbaar indruk heeft gemaakt op zijn publiek.

Leven en werk vloeien in de sublimatietheorie naadloos in elkaar over. Een biografie zou zich geen fraaier verband kunnen wensen, maar deze speculatieve constructie blijft bij gebrek aan bronnen toch onbestemd en op zijn best een krachtige en aansprekende duiding. Het kan ook zo zijn geweest dat De Jong zijn prestatiedrang in de mal van Freuds sublimatietheorie had gegoten. Hier geldt het theorema van de Amerikaanse socioloog W.I. Thomas uit 1928: 'If men define situations as real, they are real in their consequences.' Dat ik het verband als biografie minder vanzelfsprekend acht, benadruk ik door te beschrijven hoe de opdracht om *Het Koninkrijk* te schrijven die hem in augustus 1954 door de directie van Oorlogsdocumentatie werd toegekend, alles behalve onverwacht kwam. De Jong heeft achter de schermen geijverd om deze eervolle opdracht als enig auteur aangeboden te krijgen. De doorslaggevende rol die hij in deze lobby heeft gespeeld is niet terug te vinden in zijn egodocumenten.

Zo is De Jongs psychoanalyse als keerpunt in mijn biografie van deze historicus met een missie wel degelijk een belangrijk element geworden. Het heeft echter niet dezelfde zwaarte van cruciaal scharnierpunt in zijn leven verkregen die het in zijn autobiografie vervult. Daarvoor lijkt De Jongs gedrag van voor zijn psychoanalytische behandeling toch te veel op de persoon die spoedig daarna een Bekende Nederlander werd. Zijn overtuiging dat hij dankzij de in zijn psychoanalyse opgedane inzichten in staat is geweest om gedurende dertien jaar

de Tweede Wereldoorlog te onderzoeken en vervolgens zijn bevindingen twee decennia lang op te schrijven met – uitgezonderd de vakantieperiodes – een gemiddelde output van honderd gedrukte pagina's per maand, heb ik gerespecteerd. Deze prestatie vereist niet alleen onvoorwaardelijke toewijding en ijzeren discipline, maar getuigt bovenal van een wilsbesluit waar een heilig moeten aan ten grondslag heeft gelegen. Iconische beelden zijn veelzeggend, maar niet zaligmakend. Het brede armgebaar van de alwetende verteller die zijn voltooide bezettingsgeschiedenis omvat, is dan ook niet te begrijpen zonder de man die op zijn sterfbed de armen ten hemel hief.

Noten

- 1 De Jong, De teleurstelling der oud-illegalen. Toespraak, Overloon 8 mei 1971, p. 10, NIOD (Amsterdam), Collectie 823, archief L. de Jong, inv.nr 59. Dit artikel is gebaseerd op de biografie *Loe de Jong, 1914-2005. Historicus met een missie*, waar Smits op 24 april op hooft te promoveren.
- 2 De Jong, *Herinneringen I* (Den Haag: SDU, 1993), p. 16.
- 3 Boudewijn Smits, 'Opgejaagd door de furieën der historie. Het vluchtverhaal van Loe de Jong', in: *De Groene Amsterdammer* 6 mei 2010, p. 36-39.
- 4 De Jong, *Een sterfgeval te Auschwitz*. Inaugurele rede Rotterdam, 21 september 1967 (Amsterdam: Querido, 1967), p. 23. Conny Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht, Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolgving* (Amsterdam: Meulenhoff, 1998), p. 73, noot 36 en 114, noot 113.
- 5 Jan van Friesland, 'Dr. L. de Jong: "Ik hou mijn hart vast voor de volgende 100 jaar"', in: *TV-Magazine* maart 1993.

- 6 Christien Brinkgreve, *Psychoanalyse in Nederland. Een vestigingsstrijd* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1984), p. 188-190 en 197. A. Stufkens e.a. (red.), *Andere kamers in het huis van Freud. Vijftig jaar Nederlands Psychoanalytisch Genootschap* (Amsterdam: Boom, 1997), p. 81. Bram de Swaan, 'Over de sociogenese van de psychoanalytische setting', in: *De Gids* 140(1997)4-5, p. 297-321, aldaar 298.
- 7 De Jong, *Herinneringen II* (Den Haag: SDU, 1996), p. 57-58 en 59. Karin Kuijpers, 'Dr. Loe de Jong schrijft gedreven voort', in: *Dagblad Rijn en Gouwe* 13 maart 1993.
- 8 Bibeb, 'Ik wist al van jongs af: de mens is niet goed', in: *Vrij Nederland* 25 december 1976. RVU-televisieprogramma *Henk Hofland in gesprek met Loe de Jong*, 10 maart 1993.
- 9 Brief Lideke Heuwelkemeijer-de Lange aan Loe de Jong, 11 november 1995, NIOD, 823, inv. nr 8. De Jong, *Herinneringen II*, p. 57-59.
- 10 De Jong, *Herinneringen II*, p. 70-71.
- 11 Christien Brinkgreve, 'Het goud van de analyse', in: *Intermediair* 24 augustus 1979. Brinkgreve, *Vestigingsstrijd*, p. 205-206 en 213. Harry Stroeken, *Freud in Nederland. Een eeuw psychoanalyse* (Amsterdam: Boom, 2000), p. 51, 85, 113-114 en 157.
- 12 H.G. van der Waals, 'Algemene neurosenleer', in: Prof. dr. J.J.G. Prick en dr. H.G. van der Waals (red.), *Nederlands handboek der psychiatrie, Deel II, De Neurosen* (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1963), p. 21-153, aldaar 21-24 en 51.
- 13 Bibeb, 'Ik wist al van jongs af'. De Jong, *Herinneringen I*, p. 220. De Jong, *Herinneringen II*, p. 63, 67, 69 en 71.
- 14 *Henk Hofland in gesprek*.
- 15 De Jong, *Herinneringen II*, p. 58, 59, 60-61, 69 en 72.
- 16 De Jong, *Herinneringen II*, p. 63 en 65.
- 17 De Jong, *Herinneringen I*, p. 150.
- 18 De Jong, 'In memoriam Jacques Presser', in: *Tussentijds. Historische studies* (Amsterdam: Querido, 1977), p. 245-260, aldaar p. 253.
- 19 De Jong, *Tussentijds*, p. 9-10. De Jong, *Herinneringen II*, p. 60 en 69. De Jong, *De Duitse vijfde colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Meulenhoff, 1953).
- 20 De Jong, *Herinneringen II*, p. 71.
- 21 De Jong, Rede bij de crematie van Joost Meerloo, 24 november 1976, NIOD, 823, inv.nr. 59.
- 22 De Jong, *Herinneringen II*, p. 71.